

PIKIR BILDIRIW HÁM GÁPLERDÍN AKTUAL HÁM GRAMMATIKALIQ BÓLINIWINIŇ ÓZ ARA TÁSIRI HAQQINDA

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna

Tayanish doktorant. Ózbekstan Respublikası

Ilmler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-
izertlew instituti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16752443>

Annotaciya: Maqalada kóp komponentli baylanisqan qospa gáplerdiń túrkiy tiller sintaksisindegi ornı hám úyreniliw dárejesi tallanǵan. Avtor túrkiy tillerde túrli atamalar menen atalatuǵının, olardıń dúzilisi jaǵınan hár qıylı bolıwın, komponentler arasındaqı mánilik hám grammatikalıq baylanıslardı, dánekerlewshi ózgesheliklerin tallap, olardıń ulıwmalıq hám ayırmashılıq táreplerin kórsetedi. Hár bir tildegi izertlewlerden mısallar keltirilgen halda, túrkiy tiller arasındaqı lingvistikalıq uqsaslıqlar hám ayırmashılıqlar ashıp berilgen.

Tayanish sózler: pikir bildiriw, qospa gáp, baylanisqan qospa gáp, túrkiy tiller, sintaksis, baylanıstırıwshi, semantikalıq baylanis, gáp strukturası.

Gáptiń túrli aspektlerin qatań túrlerge ajratıw hár túrli qıyınshılıqlardı keltirip shıǵardı, bul ulıwma lingvistikalıq aspektler menen, atap aytqanda, gápler ortasındaqı jaqın baylanıstı tastıyıqladı. B. Yu. Norman bul boyınsha ádil pikir bildirdi: «... sintaksisti «konstruktiv» hám «kommunikativ» sintaksis dep anıq bóliw sintaksistlerge hám tawsılmaytuǵın diskussiyalarǵa sebep bolıp xızmet etedi». [1.8].

V. M. Solncev gáplerdiń aktual hám grammatikalıq bóliniw máselesin kóre otırıp, onıń házirgi sintaksislik izertlewlerde sáwleleniw máselesin islep shıǵadı: «Bir tárepten, sintaksislik analiz ushın tiykarınan ele de gáptiń formal-grammatikalıq bóliniw máselesi hám onıń aǵzaları dep atalıwshi gáp bóleklerin anıqlaw máselesi bolıp tabıladı. Basqa tárepten, sintaksislik analizge gáptiń aktual bóliniwi hám onıń grammatikalıq bóliniw menen baylanısı máselesiniń ol yáki bul sheshimi kóp tásir kórsetip atır... Eger dáslep gáptiń aktual bóliniwi bir gáptegi túrli sheshimlerdi anıqlaw dep túsiniletuǵın bolsa hám sonıń menen birge aktual bóliniw gáptiń arnawlı bóliniwi retinde kórip shıǵılса, keyinirek aktual bóliniw haqıyqıy grammatikalıq bóliniw menen barǵan sayın óz ara baylanısa basladı. Aktual bóliniw járdemi menen gáplerdiń arnawlı strukturalıq túrlerin, mısalı, temalı gáplerdi anıqlawǵa háreket etip atır. Basqasha aytqanda, aktual bóliniw degende gáptiń grammatikalıq qurılısın anıqlaw quralı retinde túsiniledi» [2. 4].

Aktual bóliniwdi grammatikalıq bóliniwge qarama-qarsı qoyıw strukturalıq hám kommunikativlik sintaksis ortasındaqı óz-ara tásiridinıń túrli formalarınıń xarakteristikası menen alımastrıldı. Sintaksislik qubılıslardı úyreniwdegi bunday jantasıwdıń ústinlik tárepi kóplegen izertlewler menen dáliyllengen.

Gáptegi sintaksislik, semantikalıq, kommunikativlik baylanis hám múnásibetlerge obyektiv baha bermesten, onıń wazıypasın atqarıp atırǵan tekst penen sırtqı baylanisların esapqa almastan turıp, gápti hár tárepleme hám tolıq úyreniw múmkin emes. Semantikalıq-sintaksislik baylanislar hám munasábetler tek formal hám kommunikativ jobalardıń mánislerin esapqa alǵan halda dúziliwi múmkin, gápti sintaksislik birlik, kommunikativlik retinde úyreniw kerek.

Gáplerdi kompleksli úyreniw maqsetinde gáplerdiń grammatikalıq hám aktuallıq bóliniw aspektlerine tiyisli óz ara tásir etiwshi mánileri «mexanizmin» kórip shıǵamız.

Gáptiń grammatikalıq analizi ushın «gáp aǵzası», «sintaksislik funkciya», «sózlerdiń hám qospa gáptiń bólekleriniń sintaksislik baylanısı», «predikativ birlik» hám basqa da túsinikler kerek boladı.

Sózlerdiń sintaksislik baylanısı olardıń grammatikalıq qásiyetleri menen sóz shaqabına baylanıslılıǵı menen anıqlanadı. Ápiwayı gáp qurılısındaǵı sintaksislik baylanıslar sózlerdiń óz ara baylanısı hám kómekshi sózler menen óz-ara qatnası, sóz forması, olardıń jaylasıw ornına qarap, intonaciya arqalı júzege keledi. Qospa gáplerde hár túrli dánekerlerdiń, dánekerlik birikpelerdiń, bóleklerdiń jaylasıw tártibi, tolıqlıǵı/tolıq emesligi, bóliniwi/bólinbewi, májbúriy/ıqtıyariylıǵı ózgesheliklerine kóre qospa gáplerde sintaksislik baylanıslar hám bólekleri arasındaǵı óz- ra baylanıs ámelge asırıladı.

Gápler ishinde hár túrli sintaksislik baylanıslar payda bolıp, sózlerdiń ápiwayı gáptegi sintaksislik wazıypasın hám (obyekt, subyekt, adresat hám basqalardıń) funkcional mánisin belgileydi. Arnawlı bir funkciya hám wazıypalıq mánige iye bolǵan sózler gáp aǵzasına, gáptiń grammatikalıq strukturasınıń komponentine aylanadı. Gáp aǵzalarınıń sanı, eger olar bir sintaksislik wazıypanı atqarsa, sózler yamasa sóz toparları tárepinen alınǵan sintaksislik funkciyalar sanına sáykes keledi.

Qospa gápte onıń bólimleri arasındaǵı baylanıslar gáptiń grammatikalıq mánisi retinde túsiniledi. Bul múnásibetler sóz birikpelerinde (baǵınıńqı hám dizbeklewshi) kórsetilgen múnásibetlerge tiykarlanadı - atributiv, obyektiv, pısıqlawıshlıq; baylanıstırıwshi -sanaq, bóliwshi hám basqalar - zárúrli parqı menen, biraq olar qospa gáp bólekleriniń predikatlari múnásibetleri menen qatlamlanadı, bul onıń grammatikalıq mánileri sheńberin sezilerli dárejede keńeytiredi hám quramalılastıradı.

Til biliminde ulıwma tán alınǵan anıqlamaǵa kóre, qospa gáp komponentleri belgili bir dúzilislik-semantikalıq ózgerislerge ushıraǵan jay gápler – predikativ birlikler bolıp esaplanadı. Bunday gáp semantikasi komponentler arasındaǵı baylanıstı hám mánilik qatnaslardı sáwlelendiredi.

Qospa gáptiń anıqlamasında eń aldǵı menen gáptiń sırtqı belgileri (predikativlik) emes, al gáp komponentleri arasındaǵı sintaksislik qatnaslar sáwleleniwi tiyis. Qospa gáp jay gápke salıstırǵanda kúshlirek kontekstual xarakterge iye boladı hám bul komponentler subyektlari arasındaǵı semantikalıq qatnaslar arqalı belgilenedi. [3.21]

Sintaksislik konstruktsiyalar, olardaǵı sintaksislik baylanıslar hám múnásibetler, teksttegi atqaratuǵın xızmetlerine baylanıslı tartıslı máselelerdi sheshiw procesinde sintaksislik konstrukciyalardıń strukturalıq, semantikalıq hám kommunikativlik qásiyetlerin esapqa alıw kerek. Kóplegen sintaksislik hádiyselerge, atap aytqanda, til hám sóylew birliǵi retindegi gáplerge obyektiv baha beriw, eger sintaksislik obyektlerdi úyreniwge olardıń dárejeleriniń óz ara tásiiri kóz-qarasınan jantassaq múmkin boladı.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. Простое предложение: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Минск, 1983.
2. Солнцев В.М. Грамматическая структура и актуальное членение предложения // Восточное языкознание: грамматическое и актуальное членение предложения. М., 1984.

3. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт.автореф. –Нукус: 2020.
4. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: 2009.
5. Нажимов А. Ҳэзирги қарақалпақ тили Синтаксис. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1990.

